

ПРОИЗХОД И КОРЕНИ НА ЕДНО СРЕДНОВЕКОВНО НАКАЗАНИЕ

Георги Владимиров

За средните векове като специфичен етап в развитието на европейската духовност е казано и написано немалко. За радост на нас, по-младите изследвачи, посветили усилията си на тази любопитна епоха, в полето на медиевистиката все още се откриват “бели петна” от непроучени или нуждаещи се от реинтерпретация проблеми и факти. Настоящото проучване има за задача да разкрие и анализира в културологичен дух един феномен, който смело можем да квалифицираме като подобно латентно поле – става дума за средновековните наказателни практики, и по-конкретно за една особена тяхна модификация – ослепяването. Произходът, символката и каузално-правните регламентации на това явление представляват проблемна сфера, чиято фактическа и интерпретативна обширност не би могла, както сами разбирате, да бъде “вместена” в настоящия ограничен наративен обем. Ето защо в предложения текст ще бъде разгледан и анализиран само един от “трудните” въпроси около това наказание – произходът и евентуалните му корени.

Необходимо е да отбележим, че подобно намерение съвсем не е лека задача, а сериозно и предизвикателно начинание, криещо в себе си множество неизвестни. Трудностите в случая са свързани с разнообразните историко-културни контексти, в които бихме могли да открием тази санкция. Оказва се, че тя възниква и присъства твърде безвъпросно в средновековна християнска среда, като

ните хронистите от онази епоха, нито историографите-медиевисти от по-късен период дават отговор на въпроса кога и къде се е появило ослепяването и каква е неговата смислова легитимация. Едни изследвачи го определят като “широко разпространен по това време обичай”¹, други – като “варварски обичай”², без обаче да конкретизират и аргументират подобни констатации. Ето защо настоящият скромнен опит за по-задълбочен и детайлизиран анализ на проблематиката около произхода на феномена ще се основава на хипотези, до голяма степен изградени на догадки и интуиции, възникнали в хода на работа с многобройните емпирични данни в историческите извори. Това, струва ми се, би бил един прецизен и коректен от научна гледна точка подход, който се надявам да даде и своите положителни резултати.

Ще започнем с проблема за вероятната среда, в която се е появило и функционирало ослепяването през средните векове. За първи път във Византия то е засвидетелствано по време на управлението на император Фока (602 – 610)³. Преди това разполагаме с едно изолирано сведение за подобна санкция спрямо попадналия в ромейския императорски двор убиец на Албоин Передей, наложена по заповед на Юстин II (565 – 578), която обаче би могла да се квалифицира като изключение с библейски конотации⁴. От VII век насетне ослепяването навлиза в широка употреба в империята. Дали обаче Византия би могла да се смята за негова средновековна “родина”?

В един интересен очерк, третиращ проблематиката на ромейската императорска персона, известният френски медиевист Шарл Дил мимоходом отбелязва: “За да се осигури по-добре срещу детронирания император (Константин VI – б. а.), тя (майка му Ирина – б. а.) употребила средството, станало класическо във Византия, което под гръцко влияние било прието в Каролингска Галия: извадили очите му...”⁵. Нека съсредоточим вниманието си върху финалните фрази в този пасаж, от които излиза, че ослепяването е възприето в Каролингска Галия от Византия. Как тогава бихме могли да обясним факта, че тази санкция е функционирала сред франките още по времето на Хилперик (561 – 584)? В шеста книга на своята “История на франките” Григорий Турски

отбелязва, че кралят често наказвал провинилите се поданици с лишаване от зрение⁶. Дори в едиктите му⁷ фигурирала следната фраза: “*si quis praecepta noctra contempserit, oculorum euulsione mulctetur*”*. Трудно бихме могли да докажем обаче, че ослепяването е франкска заемка във византийската култура. Очевидно, че в случая става дума за сложен казус, чието разрешаване минава през неизбежното търсене на корените, евентуалния произход на това любопитно явление.

Един широк и достатъчно критичен извороведски анализ показва, че съществуват фактически основания, въз основа на които бихме могли да търсим културния архетип на ослепяването в обширен античен контекст. Ето защо, ако предположим, че средновековната му поява е резултат от приемственост, ще се изправим пред необходимостта да избираме сред няколко възможности. Нека разгледаме детайлно силните и слабите страни на всяка една от тях.

Първата изследователска посока е свързана с античното наследство на Византия. Веднага бих искал да изтъкна, че трудно можем да определим ослепяването като римски остатък в ромейската култура. Според изследвача на римското правораздаване К. Стоянов “членовредителството рядко се среща в римската история, и то като произвол на някои императори”⁸. Изглежда, че появата на това наказание във Византия може да се потърси в античното балканско наследство. Известно е, че седмият век в историята на Източната римска империя се характеризира с една специфична тенденция, позната в историографията като “*грецизация*”. Става дума за процес на ускорена рецепция на гръцкия език и елинското културно наследство в ромейска среда. Дали пък ослепяването не е резултат на една подобна инфилтрация? Според руския изследвач на телесните наказания А. Тимофеев тази санкция е била позната в Атина и се е прилагала главно спрямо роби⁹. Интерес представляват и нейните митологични измерения – подобно наказание е било налагано от боговете на онези, които са дръзвали самоволно да нарушат границата “сакрално – профан-

* Който пренебрегва заповедите ни, той светлината на очите си поврежда – бел. а.

но”¹⁰. Показателни в тази насока са съдбите на лишените от зрение Ликург, преследвал бога Дионис; на Тамирис, дръзнал да се състезава с музите; на Тирезий, който видял богиня Атина, докато се къпела; на изменника Дафнид и т. н. У Херодот пък срещаме следния любопитен пасаж:

“В същата област (Тракия – б. а.) царят на басалтите и на крестонската земя, тракиец, извършил протиестествено престъпление: той заявил, че доброволно няма да стане роб на Ксеркс и се изкачил високо в планината Родопе и забранил на синовете си да воюват срещу Елада. Но те, било обладани от неразумност или от силно желание да видят война, се присъединили към войската на персицеа. И когато те се върнали невредими всичките – а те били шестима – баща им за наказание им извадил очите. Това била наградата им.”¹¹

От цитираната извадка става ясно, че макар и “протиестествено”, ослепяването е било познато и практикувано в тракийския културен ареал. Накратко казано, античната балканска среда е познавала това наказание и от нея то би могло да проникне във Византия. Тази хипотеза обаче има своите слаби и неубедителни моменти. На първо място, тя не дава адекватно обяснение как и откъде ослепяването е било усвоено от франките на Хилперик. Втори контрааргумент би могъл да бъде фактът, че то се появява и функционира само във византийска (тоест християнска) среда и отсъства сред останалите балкански държавни формирания до тяхното покръстване. В една статия, занимаваща се с този проблем, проектиран в български контекст (VII – XIV в.), аз се опитам да обясня ситуацията с консервативността на традицията и обичая¹². Дали обаче нещата стоят именно по този начин?

Така преминаваме към втората възможност за търсене корените на ослепяването, която условно бихме могли да назовем “източна” хипотеза. За какво става дума? Редица изследвачи, занимаващи се с проблемите на византийската история и култура, сред които Шарл Дил¹³, Петър Мутафчиев¹⁴, К. Стоянов¹⁵, Н. Благоев¹⁶ и др., в свои работи се опитаха да търсят специфична културна тенденция в развитието на империята през VII – VIII в., наречена условно от тях “азиатизация”¹⁷ или “ориентализация”¹⁸.

Става въпрос за увеличаване на източните културни заемки, сред които тези автори категорично поставят членовредителните наказания, и в частност ослепяването. Наистина редица извори свидетелстват за наличието на тази мярка в източните региони на империята през античността. Херодот например описва странните обстоятелства, при които ослепял египетският цар Ферос. Ето и текста:

“Египетският цар Ферос ослепял поради следното деяние: реката придошла твърде много и достигнала 18 лакътя, преляла и наводнила орните земи; в същото време отведнъж връхлетял вятър, реката се развълнувала. Тогава царят – твърдят – в момент на безразсъдство грабнал копие и го запратил посред въртопите на реката. И веднага почувствувал болка в очите и ослепял.”¹⁹

Тук ослепяването битува като митологично наказание, но имаме податки и за вероятна негова фактическа употреба в египетска среда²⁰.

Ослепяване се практикувало и в Асирия²¹, Армения²². Във Вавилон то намира място сред кодифицираните наказателни практики – в чл. 193 от “Законите на Хамурапи” е формулиран следният казус:

“Ако осиновен син на придворен опознае своя роден дом, възневиди осиновилите го баща и майка, възпитали го, и отиде в родния си дом, то трябва да му се извадят очите.”²³

Ослепяването вероятно е било добре познато и в персийска среда. Ксенофоновият “Анабазис” свидетелства за присъствието на тази мярка и употребата ѝ от Кир²⁴. В “Бехистунски надпис на Дарий I (522 – 486)” пък е отбелязано, че за опит за узурпация са били ослепени и набити на кол двама самозванци²⁵.

Наличието на членовредителни традиции в източните провинции на Византия, както и фактът, че повечето императори, по времето на които телесните санкции се установяват в ромейска среда, произхождат от тези региони, кара гореизброените автори да допускат известно “азиатизиране” на имперската менталност. Ето как обобщава тази втора хипотеза Карло Кадлец: “Изглежда, че ослепяването е едно любимо наказание у източните народи, от които е преминало у гърците и оттам в останалите части на Европа”²⁶.

В подобна теория обаче отново има необедителни и слабо вероятни моменти. Неразрешен остава проблемът за появата на ослепяването у франките на Хилперик, едва ли бихме могли да определим разпространението на тази санкция в християнска Европа като някаква форма на опосредствана “азиатизация”. На трето място, доколкото християнството като поведенчески стереотип, особено силно застъпен сред духовенството, би било възприемчиво спрямо подобна чужда и очевидно “варварска” иновация?

Така стигаме до третия възможен източник на ослепяването през средните векове. Първите две хипотези, както видяхме, страдат от своеобразна “локална ограниченост”, обвързват появата на тази санкция с определен географски регион. По тази причина третата хипотеза ще се опита да потърси корените на ниво доктрина – имам предвид християнството, което моделира мисловните и поведенчески характеристики на средновековния човек. Ето и съдържанието на новата концепция, касаеща появата на ослепяването във Византия и сред франките – то е резултат от рецепцията в тези две среди на една библейска санкция²⁷. Преди време Сергей Аверинцев в своята *“Поэтика ранневизантийской литературы”* отбелязва, че **“изваждането очите на Седекия е прототип на толкова съдби във византийските векове”**²⁸. Към това трябва да добавим, че участието на провинилия се израилски цар не е изолиран случай, напротив, на страниците и на Ветхия, и на Новия завет ние ще открием множество примери за употребата на подобна санкция²⁹. Именно оттук ослепяването би могло да се появи в средновековния свят и да получи своята доктринално обоснована легитимност. Така бихме могли да си обясним използването на това безспорно жестоко и античовечно членовредително наказание от носителя на “духовния меч” – римския първосвещеник. Известна е доктрината на “богоизбрания народ”, която Византия има претенциите да изповядва, като Константинопол е “нови Йерусалим”. Факт е и че Хилперик, който между другото се е занимавал с теология, е познавал добре текстовете на Светото писание³⁰. Вероятно те са повлияли върху духа на едиктите му, за които вече стана дума.

По този начин отделните детайли от мозайката, наречена **“произход и корени на ослепяването през средните векове”**, като че ли заеха своето място. Длъжен съм обаче да уточня, че тя

има преди всичко хипотетичен характер и не би могла да претендира за интерпретативна уникалност, обясняваща пълно и докрай произхода на ослепяването. Все пак научната ѝ реконструкция се явява първа стъпка в дългия и труден изследователски път, белязан от това любопитно средновековно явление. Този път предстои да бъде извървян.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. **Божилков, И.** Цар Симеон Велики. Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 39.

² **Йегер, О.** Всеобща история. Т. II, 1894, с. 119, както и **Ертов, И.** История восточно-римской или Константинопольской империи. Т. II, СПб, 1837, с. 291.

³ **Гиббон, Е.** История упадка и разрушения Римской империи. Т. V. М., 1885, с. 180 (позовава се на Теофилакт Симоката); Хрониката на Константин Манаси. С., 1992, с. 137.

⁴ **Гиббон, Е.** Цит. съч., с. 118; **Ертов, И.** Цит. съч., с. 132.

⁵ **Дил, Ш. и А. Рамбо.** Византия (културно-исторически очерци). С., 1992, с. 65.

⁶ **Григорий Турски.** История франков. М., 1987, с. 189.

⁷ Цитирано от **Тимофеев, А.** История телесных наказаний в русском праве. СПб, 1897, с. 11, бел. 2.

⁸ **Стоянов, К.** Ориентализацията на Византия и нейното отражение у южните славяни. – Сп. БАН, 1921, XX, с. 190.

⁹ **Тимофеев, А.** Цит. съч., с. 5.

¹⁰ Резултат от лични наблюдения, изследвания и изводи.

¹¹ **Херодот.** История. Ч. II. С., 1990, с. 262 (книга VIII, параграф 116).

¹² **Владимиров, Г.** Византийско-българският културен диалог в светлината на едно наказание. – Минало, V, 3, 1998, с. 15–19.

¹³ **Diehl, Ch.** Byzance. P., 1919, p. 120.

¹⁴ **Мутафчиев, П.** Лекции по история на Византия. С., Т. I, 1995, с. 336.

¹⁵ **Стоянов, К.** Цит. съч.

¹⁶ **Благоев, Н.** Еклога. С., 1932, с. 24.

¹⁷ Вж. **Мутафчиев, П.** Цит. съч., с. 336.

- ¹⁸ Термин на **Стоянов, К.** Цит. съч., с. 190 и сл.
- ¹⁹ **Херодот.** История. С., ч. I, 1990, с. 141.
- ²⁰ **Вж. Лурье, И.** Очерки древнеегипетского права (XVI – X в. пр. Хр.) Л., 1960, с. 312.
- ²¹ **Ленорман, Ф.** Руководство к древней истории Востока до персидских войны. Т. I, вып. 2, Киев, 1877, с. 325.
- ²² **Стоянов, К.** Цит. съч., с. 195.
- ²³ **Хрестоматия** по истории древнего Востока. М., 1963, с. 210.
- ²⁴ **Ксенофонт.** Анабасис. М., 1951, с. 36.
- ²⁵ **Хрестоматия** по истории..., с. 361.
- ²⁶ **Кадлец, К.** Првобитно словенско право пре X века. Београд, 1924, с. 104–105.
- ²⁷ За повече информация вж. **Владимиров, Г.** За смисъла на наказанието “ослепяване” през Средните векове. Българска историческа библиотека. II, 1999, под печат.
- ²⁸ **Аверинцев, С.** Пеэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 61.
- ²⁹ **Библия**, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. С., 1991, и по-конкретно Битие 19:1–11; IV Царства 6:8–20; IV Царства 25:1–7; Съдии Израилеви 16:20–21; както и Деяния на Светите апостоли 9:1–18 и 13:6–11.
- ³⁰ **Льобек, С.** Нова история на средновековна Франция. Ч. 1. Франкското наследство (V – IX в.). С., 1996, с. 70.